

پژوهشنامه قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

No. 32, Spring & Summer 2023

شماره ۳۲، بهار و تابستان ۱۴۰۲
صص ۱۰۷-۱۲۶ (مقاله پژوهشی)

پیوند دعا و ربوبیت از نگاه قرآن

اعظم صلواتی^۱، عباس همامی^۲، عزیزالله افشار کرمانی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۹/۱۸ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۲۰)

چکیده

در ادیان الهی توحید جنبه‌ها و وجوه مختلفی دارد. یکی از وجوه توحید و خداشناسی توحید در عبادت است. مخلوقات به نحوه تکوینی و تشریحی در جستجوی کمال مطلق یا صیوررت به سوی خداوند هستند، دعا و نیایش از سوی آدمیان جلوه کمال جویی و کمال خواهی آدمی است. انسان فاعل علمی است و بنا به علم خود می‌تواند عمل اختیاری انجام دهد بنابراین شناخت خداوند به عنوان مبدأ و منتهای عالم مخلوقات سبب می‌شود که آدمی همواره در اعمال خود متکی به لطف و رحمت الهی باشد و خیر و کمال خود را از خداوند مسألت کند، چون مدبر حقیقی عالم موجودات ذات پاک الهی است و آدمی با تکیه بر ربوبیت خداوند می‌تواند وی را پرستش کند و عرضه نیاز به درگاه وی آورد. رابطه ربوبیت و دعا در مقاله حاضر بررسی می‌شود و با تکیه بر آیات قرآنی مدلل می‌گردد که ربوبیت تام الهی مبنای دعا و نیایش است.

کلید واژه‌ها: ربوبیت، دعا، رابطه دعا و ربوبیت.

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، azamsalava@gmail.com

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛ ah@hemamia.ir

۳. دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ azi.afsharkermani@iauctb.ac.ir

۱- بیان مسأله

دعا و ربوبیت الهی از جمله مفاهیم کلیدی و پرکاربرد قرآنی هستند. واقعیت مخلوق از جمله انسان چیزی جز فقر و نیاز به غنی مطلق نیست و این فقر ذاتی و همیشگی است و حقیقت دعا یافتن فقر خود و عرضه کردن این فقر به غنی محض است. قدم نخست در وادی توحید، آن است که انسان بفهمد بنده و نیازمند لطف خدا است. پس باید هر جا و هر زمان که به مشکلی برخورد کرد، خود را به قدرت بی‌نهایت متصل سازد. دعا و استجاب آن در چارچوب قوانین نظام هستی است؛ این‌گونه نیست که در سلسله‌ی نظام علی و معلولی، جایی برای دعا و یاری خواستن از خدا نباشد؛ بلکه دعا به عنوان یک علت معنوی، وسیله‌ای در کنار وسایل دیگر است. با این تبیین آنچه حائز اهمیت است این است که رابطه این عنصر معنوی با ربوبیت الهی چگونه است؛ ربوبیت یعنی اعتقاد به اینکه اداره‌کننده و تدبیرکننده و نظام بخش عالم هستی تنها ذات پاک پروردگار است، خداوند طبق ربوبیت خودش به عنوان یک طرح از پیش تعیین شده مقدرات انسانها را جاری و ساری می‌کند اما دعا هم اصالت و اعتبار دارد و انسان می‌تواند با دعا کردن شرایط خود را برای فیض بیشتر از ربوبیت الهی را فراهم کند. در این نوشتار سعی بر آن است با توجه به آیات قرآن کریم، نسبت ربوبیت و دعا را بررسی و تحلیل شده و مشخص گردد که ربوبیت با دعا چه رابطه‌ای دارند. تحقیقات و مطالب فراوانی در زمینه دعا و تأثیر دعا در نظام هستی و همچنین تأثیر دعا در زندگی فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی و نیز در باب اهمیت دعا و آداب آن و استجاب آن، توسط نویسندگان و محققان اسلامی در کتب و مقالات متعدد آورده شده است. اما به نظر می‌رسد در باب نحوه و رابطه دعا و ربوبیت الهی براساس مفاهیم قرآنی بحث مستقلی صورت نگرفته است. لذا در این نوشتار به این موضوع پرداخته شده است.

۲- مباحث مقدماتی

۲-۱. مفهوم دعا و ربوبیت در لغت و قرآن

دعا از ریشه «دع و» به معنای مایل ساختن چیزی به سوی خود با صدا و کلام است. (ابن فارس، ۲/۲۷۹)، ابوهلال عسکری اصل آن را در خواست انجام کاری می‌داند. (عسکری، ۱/۵۳۴)، و جمع آن ادعیه است. (جوهری، ذیل دعوا).

عده‌ای این واژه را رغبت داشتن به سوی خداوند، مسألت، طلب شیء، و یا کسی را خواندن می‌دانند (ابن‌منظور، ۱۴/۲۵۷). این واژه به معنای توجه دادن نظر مدعو است به سوی داعی، و اجابت به معنای پذیرفتن دعوت داعی، و روی آوردن به سوی اوست. (طباطبایی، ۱۱/۳۱۷).

این طلب و توجه اگر از عالی به دانی باشد، از آن به «امر» تعبیر می‌شود، اما اگر از دانی به عالی باشد، «دعا» خواهد بود. بنابراین دعا در اصطلاح به معنای درخواست انجام کاری از مدعو است که به صورت جمله‌ی امر یا نهی و گاه به صورت جمله‌ی خبری، مانند غَفَرَ اللهُ لَكَ، می‌آید. فرق آن با امر این است که در دعا مرتبه‌ی مخاطب فراتر از داعی و در امر، فروتر است و نقطه‌ی مقابل دعا اجابت است و مقابل اطاعت. (طوسی، ۴/۴۲۴).

واژه‌ی «ربّ» معانی مختلف و متعددی دارد که لغت پژوهان و مفسران آنها را بیان کرده‌اند. گروهی اصل واژه را از ماده (ر.ب.ب) دانسته، مالکیت را به عنوان مفهوم اصلی ربّ لحاظ می‌کنند و یا اساساً ربّ را به معنای مالک می‌دانند و گروهی ربّ را به معنای تربیت در نظر گرفته و معتقدند ربّ از ماده (ر.ب.ب) مترادف و هم معنا با (ر.ب.ی) است. مالک حقیقی هستی (قمی مشهدی، ۱/۴۳)، آن کس است که مالک تدبیر تمام شئون عالمیان است (طوسی، همان، ۱/۲۳-۳۳)، وی مالکی مدبر است (طباطبایی، همان، ۱/۲۱)؛ بنابراین ربّ کسی است که شأن او سوق دادن اشیاء به سوی کمال و تربیت آنها است و این صفت به صورتی ثابت در او باشد. (جوادی آملی، ۱/۳۳۱)، ربّ تربیت‌کننده همه عالم‌هاست (طالقانی، ۱/۲۶). به غیر از این دو گروه مفسران دیگری هستند که معانی

متعدد دیگری برای ربّ بیان می‌کنند، مواردی چون، مدبر، تمام کننده، نعمت‌دهنده، (طریحی، ۶۷/۲) و یا لغت پژوهانی مانند ابن منظور ربّ را در معنای مالک، سید، مدبر و مربی و قیّم و منعم برمی‌شمرد. (ابن منظور، همان، ۳۹۹/۱). با توجه به این اختلاف‌نظرها به نظر می‌رسد تعبیر «مالک مدبر» می‌تواند حقیقت معنای ربّ و ربوبیت را در سازمان و ساختار قرآن نمایان سازد و همه مفاهیم ارائه شده از سوی مفسران و لغت پژوهان را در برگیرد. زیرا در تعبیر مالک مدبر مالکیت حقیقی از ایجاد و خلقت و نیز مدیریت حقیقی را مشاهده می‌کنیم که حکایت از اوصاف کمالی از علم و قدرت، جود و رحمت و حکمت خدای سبحان را دارد بدون اینکه در این مدیریت نقصی باشد. و سایر معانی ذکر شده برای رب را می‌توان در شمار معانی ثانوی و از لوازم معنای اصلی یا از مصادیق «مالک مدبر» به‌شمار آورد.

۲-۲. رابطه دعا و عبادت

علامه طباطبایی رابطه دعا و عبادت این‌گونه را این‌گونه تشریح می‌کند که: «اما دعوت و دعای بندگان عبارت است از اینکه بنده خدا با خواندن پروردگارش رحمت و عنایت پروردگار خود را به سوی خود جلب کند، و خواندنش به این است که خود را در مقام عبودیت و مملوکیت قرار دهد، به همین جهت عبادت در حقیقت دعاء است، چون بنده در حال عبادت خود را در مقام مملوکیت و اتصال به مولای خویش قرار می‌دهد و اعلام تبعیت و اقرار به ذلت می‌کند تا خدا را با مقام مولویت و ربوبیتش به خود معطوف سازد، دعا هم عینا همین است و خدای تعالی به همین اتحاد حقیقت دعاء و عبادت اشاره دارد، آنجا که می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»^۱ (غافر، ۶۰) که ملاحظه می‌کنید در اول، فرمان به دعاء داده، سپس همین تعبیر به دعاء را مبدل به تعبیر عبادت کرده است» (طباطبایی، همان، ۳۸-۳۹).

۱. و خدای شما فرمود که مرا با (خلوص دل) بخوانید تا دعای شما مستجاب کنم. آنان که از (دعا و) عبادت من اعراض و سرکشی کنند زود با ذلت و خواری در دوزخ شوند.

۳- مقام و کاربرد دعا

دعا و نیایش وسیله‌ی اظهار عجز و نیازبنده به خالق و زیباترین جلوه‌ی سرسپردگی و عبودیت در آستان قدس ربوبی است. در نگاه توحیدی، مبدأ همه حرکات‌ها و منشأ هر تحولی، ارتباط با خداوند سبحان است؛ یعنی تا اراده الهی بر کاری تعلق نگیرد، هیچ گونه حرکتی در نظام هستی رخ نمی‌دهد. بر همین اساس، قرآن کریم و روایات اسلامی به انس با دعا و مناجات با خدا سفارش کرده‌اند.

در بیان مقام و اهمیت دعا همین بس که «حق دعا برای خداست» و عهده‌دار اثبات حق دعا برای خدا جمله «لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ» در آیه ۱۴ سوره الرعد است که می‌فرماید: «لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَأَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ...»، مقدم بودن ظرف «لَهُ» انحصار را می‌رساند، و جملات بعد هم که از غیر خدا نفی می‌کند این انحصار را تأیید می‌کند، و اما متکفل نفی آن از غیر خدا جمله «وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَأَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ إِلَّا كَبَاسِطٍ كَفَّيْهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ»^۱ است، که می‌فرماید: آن خدایانی که مشرکین می‌خوانند قادر بر استجابت دعای آنان نیستند، زیرا آنان خدایان یا بتهایی هستند که عوام مشرکین می‌پرستند، که اجسامی بی‌جانند، که نه شعور دارند و نه اراده، و یا ارباب آن بتها از ملائکه و یا جن و یا روحانیات کواکب و یا بشرند، که بعضی از خواص بت‌پرستان می‌پرستند، و متنبه به آن هستند، که نه مالک نفع و ضرری برای خود هستند، و نه اختیاردار مرگ و حیات و نشور خود می‌باشند تا چه رسد به اینکه مالک نفع و ضرر و مرگ و حیات غیر خود باشند، به خلاف خدای تعالی که مالک کل است، و همه ملک و همه قوت تنها برای او است. پس هیچ مطعمی و طمع‌گاهی در غیر او نیست.» (همان، ۳۱۸/۱۱).

علاوه بر این خداوند متعال در آیه ۱۸۶ سوره البقره با بهترین اسلوب و لطیف‌ترین و زیباترین معنا برای دعا، آنرا تبیین کرده و می‌فرماید: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ

۱. دعوت خدا (و رسولانش) به حق و حقیقت است و بتهایی که مشرکان به جای خدا می‌خوانند هیچ حاجتی را از آنها برنیاورند و تنها مانند آن کسانند که به سوی آبی دست دراز کند که بیاشامد ولی آب به دهانش نرسد.

أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ^۱. علامه طباطبایی در میزان، به هفت ویژگی موجود در این آیه اشاره می‌کند که این هفت ویژگی می‌تواند بیانگر اهمیت دعا و جایگاه آن در کلام الهی باشد: «۱- اساس گفتار را بر متکلم وحده (من چنین و چنانم) قرار داده، نه غیبت (خدا چنین و چنان است)، و نه سیاقی دیگر نظیر غیبت، و این سیاق دلالت دارد بر اینکه خدای تعالی نسبت به مضمون آیه کمال عنایت را دارد. ۲- تعبیر فرموده به عبادی: بندگانم، و فرموده ناس: مردم و یا تعبیری دیگر نظیر آن و این نیز عنایت یاد شده را بیشتر می‌رساند. ۳- واسطه را حذف کرده است، و فرموده: در پاسخ‌شان بگو چنین و چنان، بلکه فرموده: "چون بندگانم از تو سراغ مرا می‌گیرند من نزدیکم". ۴- جمله "من نزدیکم" را با حرف "ان" که تاکید را می‌رساند. مؤکد کرده و فرموده: فانی قریب پس به درستی که من نزدیکم. ۵- نزدیکی را با صفت بیان کرده و فرموده: من نزدیکم تا ثبوت و دوام نزدیکی را برساند نه با فعل من نزدیک می‌شوم. ۶- در افاده اینکه دعا را مستجاب می‌کند تعبیر به مضارع آورد نه ماضی، تا تجدد اجابت و استمرار آن را برساند. ۷- وعده اجابت یعنی عبارت (اجابت می‌کنم دعای دعا کننده) را مقید کرد به قید اذا دعان: "در صورتی که مرا بخواند". با اینکه این قید چیزی جز خود مقید نیست، چون مقید خواندن خدا است و قید هم همان خواندن خدا است. و این هفت نکته دلالت دارد بر اینکه خدای سبحان به استجاب دعا اهتمام و عنایت دارد. (طباطبایی، همان، ۳۰/۲-۳۱).

در این میان یکی از مهم‌ترین آیات در بیان ارزش و اهمیت دعا نزد خداوند و فضیلت انقطاع از خلق، آیه ۶۰ سوره‌ی غافر است که می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»، این آیه مردم را به دعا کردن امر می‌کند و به ایشان نوید اجابت می‌دهد و دعا را عبادت می‌شمرد و ترک کننده عبادت خدا از سر بزرگی طلبی و تکبر را از دوزخ بیم می‌دهد. (طبرسی، ۸/۸۲۳، طباطبایی، ذیل

۱. و چون بندگان من (از دوری و نزدیکی) من از تو پرسند، (بدانند که) من به آنها نزدیکم، هرگاه کسی مرا خواند دعای او را اجابت کنم. پس باید دعوت مرا (و پیغمبران مرا) بپذیرند و به من بگروند، باشد که (به سعادت) راه یابند.

آیات البقره، ۱۸۶؛ غافر، ۶۰؛ یونس، ۲۵) و ابن عاشور (ذیل غافر، ۶۰) با استناد به بخش پایانی آیه که در آن واژه‌ی عبادت جانشین دعا شده و وعید عذاب به آن کس که در عبادت خدا کبر ورزد، و با استناد به احادیث، علاوه بر اینکه دعا را از سنخ عبادت دانسته‌اند، توضیح داده‌اند که هر عبادتی نیز دعا است. (و نیز نک: طبرسی؛ قرطبی، ذیل البقره، ۱۸۶)؛ زیرا واقعیت دعای بنده این است که می‌خواهد رحمت و عنایت خدا را به سوی خود جلب کند و خود را در مقام بندگی قرار دهد. از سوی دیگر، عبادت هم در حقیقت دعا است، زیرا بنده در مقام عبادت، با اظهار خضوع و ناچیز بودن در برابر خدا و بزرگی او، خود را در مقام مملوک قرار می‌دهد تا عنایت خدا را در مقام ربوبیت به خود جلب کند.

از دیگر فرمان‌های الهی درباره‌ی دعا این است که «وَأَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ»^۱ (النساء، ۳۲)، مجمل بودن تعبیر فوق، به بندگان می‌آموزد که به هنگام دعا تنها خیر خود در دنیا و آخرت را بخواهند و مصداق و راه وصول بدان را تعیین نکنند، همچنین چیزی نخواهند که با حکمت الهی، تکوینی یا تشریحی منافات داشته باشد. (فخر رازی، ۶۵/۱۰؛ طباطبایی، همان، ۳۳۸/۴-۳۳۹). از شواهد دیگر اهمیت دعا، نقل دعاهای متعدد از انبیای پیشین و گروه‌های مختلف انسان‌ها و همچنین تعلیم دعا به پیامبر گرامی اسلام ﷺ در آیات مختلف است. یکی از اقوال تفسیری ذیل آیه‌ی «قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا»^۲ (الفرقان، ۷۷) این است که اگر دعاهای شما نبود خداوند به شما عنایتی نداشت. (طبرسی، همانجا، ۲۸۵/۷؛ فخر رازی، همانجا، ۴۸۹/۲۴).

۴- نقش و کارکرد دعا

دعا به دلیل آنکه از فقر ذاتی انسان در برابر معبود نشأت می‌گیرد. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ»^۳ (فاطر، ۱۵) با عبادت و اظهار بندگی قرابت دارد

۱. و هر چه می‌خواهید از فضل خدا درخواست کنید.

۲. بگو که اگر دعای شما (و ناله و زاری و توبه شما) نبود خدا به شما چه توجه و اعتنایی داشت؟

۳. ای مردم، شما همه به خدا فقیر و محتاجید و تنها خداست که بی‌نیاز و غنی بالذات و ستوده صفات است.

و معمولاً در قالب عمل عبادی و مناسکی صورت می‌گیرد. در طول تاریخ و در همه‌ی جوامع بشری و پیروان ادیان، دعا به اشکال گوناگون فردی و اجتماعی جریان و دارای کارکردهایی بوده از جمله:

انسان، نیازهای فراوانی در زمینه‌های مختلف دارد و همواره برای رفع احتیاج خود در تکاپو است.

۴-۱. دعا رمز بندگی انسان و بیان نیازهای او به ساحت پروردگار

انسان‌ها با توجه به اینکه در کدام مرتبه از کمال باشند، خواسته‌های خود را به شکل‌های مختلف برطرف می‌کنند. یکی از این روش‌ها، دعا و عرضه حاجت به محضر خداوند است. دعا کردن به درگاه معبود، امری فطری و یکی از مهمترین ابزار و وسایل، برای رسیدن به خدا و نیل به تکامل مادی و معنوی و حل مشکلات فردی و اجتماعی است.

حقیقت دعا چیزی جز عبادت نیست و حتی به دلیل توجه انسان به خداوند در انجام این عبادت، شاید بر بسیاری از عبادات دیگر ترجیح داشته باشد. (مصباح یزدی، ۲۲). در آیه ۶۰ سوره‌ی غافر خداوند، دعا را به عنوان عبادت معرفی کرده و آن را از لوازم بندگی می‌داند؛ زیرا تهدید به آتش دوزخ که برای ترک کننده آن آمده، اختصاص به ترک یک قسم از اقسام عبادت ندارد. (طباطبایی، همان، ۳۴/۲). ممکن است این سوال به ذهن برسد که آیا و چگونه اگر انسان چیزی از خدا بخواهد، او را عبادت کرده است؟ برای روشن شدن این سوال، باید حقیقت عبادت روشن شود.

حقیقت عبادت این است که انسان، خود را بنده و مملوک خدا دانسته و برای خود، مالکیت و اراده مستقلی در مقابل خدا نداشته باشد، بلکه خود و دارایی خود را از آن خدا دانسته و به طور کامل، تسلیم اراده او باشد. به عبد بودن خود در مقابل پروردگار اعتراف کرده و از روی اختیار، بندگی تکوینی خود در مقابل خدا را اظهار بدارد.

بنابراین دعا، به عنوان عبادت در مکتب اسلام، راهی مقدس برای اظهار بندگی و

ارتباط با خداوند متعال و نوعی عمل عبادی برای تقویت این ارتباط است و از طرف دیگر، سببی راهگشا در کنار سایر اسباب مادی و معنوی در نظام علی و معلولی است، که دستاوردهای خاصی را می‌تواند به دنبال داشته باشد. در ذیل به سه دستاورد مهم دعا اشاره می‌شود: ۱- رشد ایمان و روحیه بندگی در انسان: یکی از برکات دعا، دوری از کبر و خودبینی و پرهیز از طغیان می‌باشد زیرا قرآن کریم می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (غافر، ۶۰) و پروردگارتان گفت: مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم (و تکبیر از دعا تکبیر از عبادت است) و البته کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند، به زودی خوار و سرافکنده وارد جهنم می‌شوند.

۴-۲. آموزش معارف ناب اسلامی

معارف بلند توحیدی، آموزه‌های وزین اخلاق فردی و اجتماعی، درس‌هایی در معرفی حقیقت انسان و شیطان، شناسایی ماهیت دنیا و آخرت، اوصاف عرش و حاملان عرش الهی، بیان شگفتی‌های آفرینش، ارائه جرعه‌هایی از شیرینی‌های بندگی و قرب الهی، نشانگر راه‌های تقرب به خداوند متعال و صدها نکته‌ی ناب و بی‌نظیر در معرفی مسیر درست و نادرست زندگی، از جمله معارف اصیل و متقنی هستند که در قرآن کریم در قالب دعا بیان گردیده است.

۴-۳. دستیابی انسان به آرزوها و خواسته‌های خود

یکی از آثار و برکات دعا در زندگی رسیدن به خواسته‌ها و دستیابی به آرزوهاست. خداوند متعال درهای استجاب دعاها را به روی بندگان خود گشوده است. تا آنان خواسته‌های خود را در هر زمان و مکانی از وی درخواست کنند. «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (البقره، ۱۸۶) و هنگامی که بندگان من از تو درباره‌ی من سوال می‌کنند (بگو) من نزدیکم!

دعای دعا کننده را به هنگامی که مرا می خواند، پاسخ می گویم، پس باید دعوت مرا بپذیرند و به من ایمان بیاورند، تا راه یابند و به مقصد برسند.

۵- نقش و کارکرد ربوبیت الهی در موثر بودن دعا

در مقام دعا و عبادت بیش از هر چیز باید به ربوبیت خدا توجه داشت و باور کرد که تنها خداوند است که به تدبیر و اداره جهان خلقت و از جمله امور انسان می پردازد و او صاحب اختیار ما و همه جهانیان است. خداوند شئون همه موجودات، از جمله انسان را اداره می کند. هر کس در هر کجا و در هر شرایطی قرار دارد، اگر خدا را صدا بزند، خداوند حاضر است و به او پاسخ می دهد و او به تفصیل در خواست همه را می داند. طبق آیات قرآن، اولیای الهی اعم از پیامبران، فرشتگان و بندگان صالح، به هنگام دعا کردن، سخن خود را با ربنا و ربی شروع می کردند. از این تعبیرات فهمیده می شود بهترین دعا، دعایی است که با ربوبیت الهی آغاز شود. درست است که نام مبارک الله جامع ترین نام های خداست ولی از آنجا که تقاضا از محضر پر لطف او با مسأله ربوبیت تناسب دارد، ربوبیتی که از ناحیه خداوند از نخستین لحظات وجود انسان آغاز می شود، و تا آخر عمر او و بعد از آن ادامه دارد، و انسان را غرق الطاف الهی، می کند، خواندن خداوند به این نام در آغاز دعاها از هر نام دیگر، مناسب تر و شایسته تر است. ربوبیت الهی بیانگر این است که خداوند متعال بر همه هستی احاطه دارد و هیچ چیز از دایره تدبیر و اداره او خارج نیست و چنان نیست که او از خواست عده ای آگاه شود و از خواست عده ای دیگر بی خبر بماند. اگر هم زمان همه افراد بشر از او درخواست کنند، حاجت تک تک آنان را می داند. و نیز بر آنچه در ذهن و دل هر یک از انسان ها می گذرد، آگاه است؛ زیرا هیچ گونه محدودیتی در علم، آگاهی و حضور خداوند نیست.

۶- تعامل دعا و ربوبیت الهی

در خصوص رابطه دعا با قضا و قدر الهی، نظام علی و معلولی، علم و اراده ی خدا و

این‌که آیا تأثیر دعا سبب انفعال در ذات خدا می‌گردد یا نه، نظرات مختلفی مطرح شده است. یکی از چالش‌های مطرح در امر دعا این است که چگونه می‌توان رابطه‌ی دعا با قضا و قدر و نظام علی و معلولی را تبیین کرد. این اشکال همواره مطرح است که اگر همه امور براساس نظام علی و معلولی و قضا و قدر الهی تعیین گردیده، در این صورت، دعا چه نقشی می‌تواند ایفا کند؟

۶-۱. رابطه دعا با قضا و قدر و نظام علی و معلولی

علامه طباطبایی برای پاسخ‌گویی به این گونه از سوالات ابتدا به اشکالی که یهودیان و دیگران بر مسأله دعا وارد کرده‌اند، اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که اشکال چنین است که آن حاجتی که با دعا در طلبش برمی‌آیند یا از قلم گذشته یا نگذشته است. اگر گذشته که خودش به خودی خود موجود می‌شود و حاجتی به دعا نیست و اگر نگذشته، هر چه هم دعا کنیم، فایده‌ای ندارد. پس در هیچ یک از دو فرض مذکور دعا فایده بخش نخواهد بود. علامه طباطبایی در مقام پاسخ‌گویی به اشکال مذکور بر آن است که آری، پدید آمدن حاجت از قلم قضا گذشته است؛ لیکن این گذشتن قلم قضا باعث نمی‌شود که ما از اسباب وجود آن بی‌نیاز باشیم و دعا یکی از همان اسباب و علل است که با آن، یکی از اسباب وجود پدیده محقق می‌شود. (طباطبایی، همان، ۴۱/۲) بنابراین دعا خود از قدر است؛ چنان که روایات دیگری به این معنا دلالت دارند؛ از آن جمله از رسول خدا ﷺ روایت شده: «لَا يَرُدُّ الْقَضَاءَ إِلَّا الدُّعَاءُ»^۱ (مجلسی، ۲۹۶/۹۰). و از امام صادق علیه السلام روایت شده: «الدُّعَاءُ يَرُدُّ الْقَضَاءَ بَعْدَ مَا أُبْرِمَ إِبْرَامًا»^۲ (همانجا).

اما درباره‌ی رابطه‌ی دعا با نظام علیت و قانون حاکم بر طبیعت معتقد است که اگر چه توجه تام خداوند در دعا به معنای الغای وساطت اسباب و درخواست حاجت از غیر

۱. قضا را رد نمی‌کند، مگر دعا.

۲. دعا قضا را بعد از آن که تا حدی حتمی شده است، رد می‌کند.

مجرای طبیعی نیست، نباید برای اسباب مادی سببیت و تأثیرگذاری مستقل قائل بود؛ زیرا این اسباب سببیتشان محدود به مقداری است که خداوند برایشان مقدر فرموده و این اسباب تنها طریقت و وساطت در ایصال دارند و جریان امور از مسیر اسباب، قدرت مطلقه و نامتناهی خداوند را مقید نمی‌کند. خداوند قادر علی‌الاطلاق است؛ اما خصوصیت افعال و حوادث اقتضا می‌کند که متوقف و مترتب بر شرایط و اسباب طبیعی باشد. (همان، ۴۰/۲-۴۱). بنابر نظر علامه، این اعتقاد که مسببات از اسباب خود تخلف نمی‌کنند، هر چند که اسباب در حقیقت سبب واقعی نباشند و تأثیر واقعی از آن خدای مسبب‌الاسباب باشد و اسباب تنها جنبه‌ی وساطت داشته باشند، توهمی است که علم به مقام خدای سبحان آن را نمی‌پذیرد؛ چون با سلطنت تامه‌ی الاهی منافات دارد. بنابراین خدای متعال با به کار انداختن نظام اسباب و مسببات قدرتش محدود نشده و هم‌چنان قدرتش مطلقه است و می‌تواند واسطه‌ها را از وساطت بیندازد و اثر را بدون فلان واسطه ایجاد کند و همچنین در مورد هر سبب دیگری، اراده و مشیت خدای تعالی به اطلاق خود باقی است و هرچه بخواهد، می‌کند؛ هر چند که راه‌های عادی و اسباب ظاهری اجازه چنین کاری را نداده باشند. (همانجا)؛ چنان که این دلالت را اطلاق آیات زیر نیز دارد: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ» (البقره، ۱۸۶)؛ و چون بندگان من سراغ مرا از تو می‌گیرند، من نزدیکم. دعای دعاکننده را در صورتی که مرا بخواند، اجابت می‌کنم (هر چند که اسباب ظاهری مانع از اجابت باشد)؛ «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر، ۶۰)؛ مرا بخوانید تا دعایتان را مستجاب کنم (هرچند که اسباب ظاهری اقتضای آن را نداشته باشد)؛ «أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ» (الزمر، ۳۶)؛ آیا خدا برای بنده خود کافی نیست؟ (چرا، هست و حوائج و سوالات او را کفایت می‌کند، هر چند که اسباب ظاهری مخالف آن باشد) (همانجا، ۷۶/۱).

علامه در مورد خوارق عادت مانند دعا و معجزات، معتقد است که خداوند متعال آنها را از مسیر اسباب محقق می‌کند، هر چند علم ما به آن اسباب احاطه ندارد، با این توضیح

که خدای متعال برای حوادث عادی و غیرعادی مسیری را معین کرده و آن حادثه را با سایر حوادث مربوط و متصل ساخته است، و در مورد خوارق عادات آن اتصالات و ارتباطات را طوری به کار می‌بندد که باعث پیدایش حادثه‌ی مرادش شود؛ هرچند که اسباب عادی هیچ ارتباطی با آن‌ها نداشته باشد برای اینکه این اتصالات و ارتباطات مذکور ملک موجودات نیست تا هر جا که آن‌ها اجازه دادند، منقاد و رام شوند و هر جا اجازه ندادند، یاغی گردند، بلکه مانند خود موجودات، ملک خدای تعالی و مطیع و منقاد اویند و تحت تدبیر و ربوبیت او قرار دارند.

بنابراین خدای تعالی بین تمامی موجودات اتصال‌ها و ارتباط‌هایی برقرار کرده و هر کاری بخواهد، می‌تواند انجام دهد و این نفی علیت و سببیت میان اشیا نیست؛ بلکه اثبات آن است، اما زمام این علل همه به دست خداست و هر جا و به هر نحو که بخواهد، به حرکتش در می‌آورد. پس میان موجودات، علیت حقیقی و واقعی هست و هر موجودی با موجوداتی قبل از خود مرتبط است و نظامی در میان آنها برقرار است؛ اما نه به آن نحوی که از ظواهر موجودات و به حسب عادت درمی‌یابیم؛ بلکه به نحوی دیگر است که تنها خدا بدان آگاه است.

اموری مانند استجاب دعا مستند به اسباب طبیعی عادی نیستند؛ بلکه مستند به اسباب طبیعی غیرعادی‌اند، یعنی اسبابی که برای عموم قابل لمس نیست و آن اسباب طبیعی غیرعادی نیز مقارن با سبب حقیقی و باطنی و در آخر مستند به اذن و ارادی خدا هستند. (همان، ۷۷/۱).

بدین ترتیب روشن می‌شود که دعا نه تنها با دستگاه قضا و قدر الهی و نظام علی و معلولی در تعارض نیست، بلکه، دعا در طول آنها قرار گرفته و در عداد اموری قرار می‌گیرد که سبب دارد؛ اما سبب غیرعادی و ماوراء طبیعی، و تاکید و تصریح علامه طباطبایی بر این امر کاملاً مشهود و مشخص بود.

۶-۲. دعا و عدم انفعال در ذات و علم و اراده‌ی الهی

دعا و امور مانند آن (بداء) مستلزم تغییر در علم خداوند نبوده و از سوی دیگر، علم با ذات یکی است، و طبعاً دعا و بداء مستلزم تغییر در ذات نیز نخواهد بود. علامه طباطبایی در توجیه مطلب فوق بر آن است که برای امور و حوادث، دو وجود پیش‌بینی می‌شود: یک وجود به حسب اقتضای اسباب ناقص از قبیل شرط یا علت یا مانعی است که قابل تخلف است و یک وجود دیگری بر حسب اقتضای اسباب و علل تامه‌ی آن، که این وجود بر خلاف وجود اول، وجودی ثابت و غیرمشروط و غیرمتخلف است (همان، ۳۸۱/۱۱)؛ ۸۴/۳-۸۵). علم خدای تعالی به موجودات و رویدادهای جهان، مطابق وجود نفس الامری آنهاست. پس یک بار علم خدای متعال به اشیاء، مربوط به علل تامه‌ی آنهاست و پیداست که در این گونه علمی، بداء و دعا تأثیرگذار نیست؛ ولی گاهی علم خدا به اشیاء از جهت مقتضیات آنهاست که تأثیرشان موقوف بر وجود شرایط و فقدان موانع است و این گونه علم ممکن است در صورت فقدان شرطی یا وجود مانعی خلاف آنچه انتظار بروز و ظهورش بود، پدیدار گردد، (همان، ۸۵/۳) از نگاه علامه، نزاع در ثبوت بداء و دعا و نفی آن نزاعی لفظی است؛ زیرا کسانی که منکر آن‌اند، چنین استدلال می‌کنند که قول به بداء و دعا مستلزم تغییر علم خداست و این ناشی از عدم درک صحیح از علم باری تعالی است؛ زیرا آنان این علم را انفعالی می‌دانستند، در حالی که علم خداوند که عین ذات اوست، علم فعلی است که منشأ صدور معلوم است (طباطبایی، ۳۸۲/۱۱).

۶-۳. رابطه دعا با اراده‌ی الهی

علامه طباطبایی بیان می‌دارد که اراده‌ی مطلقه‌ی خدا با دعا هیچ منافاتی ندارد؛ زیرا اراده‌ی خداوند به این تعلق می‌گیرد که انسان با اختیار و خواست خودش، افعال خاصی را انجام دهد؛ نه آن که اراده‌ی او به فعل به طور مطلق و بدون تقید به اختیار تعلق گرفته باشد و انسان می‌تواند با اراده‌ی خود، بر سرنوشت خویش مؤثر باشد. (همان، نهایتاً)

الحکمه، ۳۰۱-۳۰۳؛ رسائل توحیدی، ۱۲۷).

پس دعای بنده فعل اختیاری اوست و اجابت از سوی پروردگار، فعل خدا. از آنجا که خداوند اراده کرده است که انسانبا اختیار خود، به انجام کارها پردازد، اراده‌ی او تعلق می‌یگیرد به فعل آدمی؛ چنان که در واقع هست (اختیاری است) و نه به چیزی دیگر. پس منافاتی میان این دو نیست.

۶-۴. رابطه دعا با علم الهی

علامه در ارتباط با علم الهی از علم عنایی صحبت می‌کند که عبارت از «صورت علمی که علت وجود دهنده به معلوم (همان فعل) است» و چون علم تفصیلی واجب تعالی به اشیاء، که عین ذات اوست، علت وجود اشیاء با همه‌ی ویژگی‌هایی می‌باشد که علم واجب به آن تعلق گرفته، واجب تعالی عنایت به مخلوقات خود داشته و علم او علم فعلی است. (طباطبایی، نه‌ایة الحکمه، ۲۹۲).

همچنین علامه در پاسخ به این پرسش که اگر علم عنایی خداوند متعال علت همه‌ی حوادث جهان و از جمله افعال اختیاری آدمی است، چگونه دعا می‌تواند در این جهان تأثیر کند، بر آن است که فعل انسان با همه‌ی ویژگی‌هایش، معلوم واجب تعالی است و از جمله ویژگی‌های آن چنین است که با اختیار از انسان سر می‌زند. بنا بر این، علم خدا به عملی از انسان اختیار را از انسان سلب ننموده و جبر پیش نمی‌آورد؛ هر چند که معلوم او از علمش تخلف‌پذیر نباشد. (طباطبایی، همانجا، ۳۰۵).

۷- رابطه دعا و ربوبیت الهی

آن‌گونه که از آموزش‌های قرآنی به دست می‌آید از ارکان اصلی و بنیادین دعا، اعتقاد و باور قلبی به ربوبیت حق است. و خاستگاه واقعی دعا قلبی است که ایمان به ربوبیت خدا در آن راسخ و متجلی باشد.

شخصی که به ربوبیت حق اذعان واقعی ندارد و اداره عالم را به طور کلی و یا جزئی به غیر او نسبت می‌دهد هیچ‌گاه دست نیاز به سوی او دراز نخواهد کرد و اگر دعایی از او سرزند مصدری جز زبان نخواهد داشت. همان‌طور که گفته شد دعا از اعتقاد به ربوبیت حق ناشی می‌شود و بین این دو رابطه‌ای مستقیم وجود دارد و می‌توان گفت که همچنان‌که اصل اعتقاد به ربوبیت حق در دعا مؤثر است، عرض حاجت به حضرت حق نیز در تحکیم و افزایش این باور تأثیر اساسی دارد. و در حقیقت، دعا نوعی تلقین و تمرین عملی برای استحکام این عقیده در قلب و تعمیق تدریجی آن در زوایای روح و جان آدمی به شمار می‌رود. این درست است که خدای متعال به همه نیازمندیها و احتیاج‌های بندگان خود بخوبی واقف است و بر همین اصل تا آن‌جا که ضرورت برپایی نظام احسن خلقت اقتضاء می‌کند، مواهب خود را به سوی بندگان خویش، چه از او بخواهند و چه نخواهند بر مؤمن و کافر، سرازیر می‌کند و در دعائی هم که از امام صادق علیه السلام در اعمال ماه رجب رسیده است می‌خوانیم: «يَا مَنْ يُعْطِي مَنْ سَأَلَهُ يَا مَنْ يُعْطِي مَنْ لَمْ يَسْأَلْهُ وَمَنْ لَمْ يَعْرِفْهُ تَحَنُّنًا مِنْهُ وَرَحْمَةً..!». (قمی، اعمال ماه رجب).

ولی در عین حال، عطایای مخصوص و مواهب ویژه خداوندی از آن کسانی است که از او طلب کنند و دست نیاز به درگاه با عظمت او دراز کنند و بدینوسیله، ربوبیت و پروردگاری او را در باور خود بگنجانند و هر روز و شب رفته‌رفته این عقیده ناب و سازنده را در قلب خود راسخ‌تر کنند.

و لذا برخی از مفسران، مطابق برخی روایات، در فرق بین «رحمان» و «رحیم» گفته‌اند: «رحمن» جنبه رحمت عام حضرت حق نسبت به بندگان از مؤمن و کافر در دنیاست و مقصود از «رحیم» وجهه لطف و رافت خاص ربوبی، نسبت به مؤمنان در دنیا و آخرت است. (طبرسی، همان، ۹۳/۱).

۱. ای کسی که از روی رحمت و شفقت، به بندگان خود چه آنان که از تو بخواهند و چه آن بنده‌ای که از تو نخواهد و تو را نشناسد نعمت‌های خود را بی‌دریغ عطا می‌کنی.

نکته قابل توجه این است در بسیاری از آیات قرآن که در آن دستور دعا داده شده است، خدای متعال با عنوان «رب» یاد شده است، که نشان دهنده‌ی ارتباط تنگاتنگ عنصر دعا با موضوع ربوبیت است. و بیانگر این نکته‌ی مهم است که با وجود اعتقاد به ربوبیت اوست که می‌توان رو به سوی او آورد و از او رفع نیازهای مادی و معنوی را خواست.

خدای متعال با دستور به دعا، به مؤمنان یاد می‌دهد که نعمت‌های مخصوص الهی، بدون تقاضا از او جلب نمی‌گردد، و بی‌آن غیر از محرومیت نتیجه‌ای عاید بنده نخواهد شد. و این رابطه‌ی مستقیم و تأثیرگذاری متقابل به‌گونه‌ای است که بدون اعتقاد به پروردگاری حق، دعا محقق نمی‌گردد، و از آن طرف دعا نیز عامل بسیار مهم و مؤثر در تقویت و استحکام این عقیده در جان مؤمن است. روی همین اساس، اکثر قریب به اتفاق دعا‌های قرآنی، خدای بزرگ با عنوان «رب، ربی و ربنا» مخاطب قرار گرفته و محل سوال و طلب واقع شده است.

قرآن کریم گاه با تعبیری کلی مانند «وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا»^۱ (یونس، ۱۲)؛ «وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ»^۲ (الزمر، ۸)؛ «وَ إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ»^۳ (الروم، ۳۳)؛ «وَ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَدَّوْا دُعَاءً»^۴ (فصلت، ۵۱) حال انسان را این‌گونه ترسیم می‌کند که به هنگام رویارویی با سختی‌ها، به‌فطرت خود درمی‌یابد تنها خدای سبحان قادر به از میان برداشتن اندوه و گرفتاری‌های اوست. زیرا او تمام امور انسان را از روزی که به وجود آمده، تدبیر کرده است و از این رو، به ظاهر و باطن به سوی پروردگارش رو می‌کند، آشکارا و پنهان، نشسته و خوابیده و در همه حال او را می‌خواند.

برخی از آیات، به روی آوردن فطری انسان در شداید به سوی پروردگار اشاره دارد، این آیات تصویری از انسانی به کشتی نشسته را ترسیم می‌کند که گرفتار تندبادهای امواج

۱. و هرگاه آدمی را رنج و زبانی رسد فوراً ما را به دعا می‌خواند.

۲. و (بیچاره) انسان را هرگاه فقر و مصیبت و رنجی پیش آید در آن حال به دعا به درگاه خدای خود رود.

۳. و مردم (عادتشان این است که) هرگاه رنج و المی سخت به آنها رسد در آن حال خدای خود را به دعا می‌خوانند.

۴. و هرگاه شرّ و بلایی به او روی آورد آن گاه دائم زبان به دعا گشاید (و اظهار عجز نماید).

سهمگین دریا شده است او در چنین حالتی برای رفع گرفتاری و نجات خود خدا را می‌خواند، و این وعده را هم می‌دهد که اگر نجاتش داد او را شکرگزاری نموده و دیگر پیرامون کفران نعمتش نگردد. (الانعام، ۶۳؛ یونس، ۲۲؛ لقمان، ۳۲؛ العنکبوت، ۶۵).

«قُلْ مَنْ يُنجِبِكُمْ مِّنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَّئِنْ أَنْجَيْنَا مِنْ هَذِهِ لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ» (الانعام، ۶۳)؛ علامه طباطبایی ذیل این آیه‌ی شریفه بیان می‌دارد که چون انسان، همانند موجودات دیگر، همواره در اعمال اجتماعی به داد و ستد پرداخته، درباره‌ی خدای سبحان که بی‌نیاز مطلق است، نیز همین شیوه را به کار می‌برد و چون می‌داند با آن همه نافرمانی شایستگی نجات را ندارد، برای اینکه استحقاقی به دست آورد و دعایش مستجاب گردد، با خدا عهد می‌بندد و همه گونه وعده‌ای می‌دهد، از جمله پذیرفتن دعوت الهی و اطاعت از پیامبران (ابراهیم، ۴۴) و... اما گروهی از انسان‌ها پس از رفع گرفتاری‌ها، از یاد خدا اعراض می‌کنند (الاسراء، ۶۷) و شرک می‌ورزند (لقمان، ۳۲؛ الانعام، ۶۴؛ العنکبوت، ۶۵؛ روم، ۳۳) و گروهی دیگر شاکر و سپاسگزار پروردگار خویش‌اند (لقمان، ۳۲).

شکرگزاری به درگاه الهی از مهمترین خصوصیات انسان است. گرچه نعمتها و فضل پروردگار بسیار زیاد می‌باشد و قابل احصاء نیست اما همین معرفت و شناخت که بشر بداند از شکر الهی عاجز است مقدمه‌ای بر رویش این فرهنگ در وجود او خواهد بود. نفس شکرگزاری توأم با توجه خاص به خداوند و عشق به ساحت مقدس ربوبی، خود نعمتی بزرگ می‌باشد که موجب تربیت و هدایت به مسیر حق می‌گردد.

نتایج مقاله

مراجعه به آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که ایمان و اعتقاد به ربوبیت الهی از ارکان اصلی و بنیادین دعاست؛ و اگر آدمی به ربوبیت الهی اذعان واقعی نداشته باشد و خدا را اداره کننده و تدبیرکننده امور عالم نداند هرگز به سوی او دست نیاز دراز نخواهد کرد.

همچنان که اصل اعتقاد به ربوبیت حق در دعا مؤثر است، عرض حاجت به حضرت حق نیز در تحکیم و افزایش باور به ربوبیت الهی تأثیر دارد. در حقیقت دعا نوعی تلقین و تمرین عملی برای استحکام این عقیده در قلب و تعمیق تدریجی آن در زوایای روح و جان آدمی به شمار می‌رود.

و اما دعا نه تنها هیچ منافاتی با نظام علی و معلولی و قضا و قدر نداشته بلکه مؤید آنها نیز می‌باشد؛ چرا که دعا یکی از حلقه‌های سلسله اسباب است که در تحقق پدیده‌ها و مسببات عالم تکوین نقش مؤثری ایفا می‌کند و علامه طباطبایی امور خارق العاده را مانند دعا، به اسباب طبیعی غیر عادی اسناد می‌دهد؛ یعنی اسبابی که برای عموم قابل لمس نیست، اما مقارن با سبب حقیقی و باطنی و در نهایت به اذن و اراده‌ی خدا است. همچنین اثر بخشی دعا نیز هیچ منافاتی با علم و اراده‌ی حق تعالی ندارد، زیرا افعال انسان مقید به قید اختیار بوده، با همین ویژگی، معلوم و مراد پروردگار است و علاوه بر این نقش آفرینی عوامل معنوی همچون دعا، در سرنوشت بشر، در نظام طولی آفرینش، در چارچوب فعل اختیاری وی تعریف می‌گردد. و لازمه پذیرش دعای بنده انفعال در ذات و علم معبود نیست. زیرا به نظر برخی، مؤثر حقیقی در امر دعا، اعم از حال تضرع و نیاز بنده و نیز آثار آن، تنها همان مبدأ نخستین است، دعا معلول ذات حق تعالی است و عالی از دانی منفعل نمی‌شود.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم با ترجمه الهی قمشه‌ای، مهدی، دارالقرآن‌الکریم، قم، ۱۳۷۲.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ق، چاپ اول.
۳. ابن عاشور، محد بن طاهر، التحرير و التنوير، نرم افزار جامع التفاسیر.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۵. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، تفسیر موضوعی قرآن کریم، محقق: علی اسلامی، قم، چاپ هشتم ۱۳۸۸، نرم‌افزار کتابخانه دیجیتال اسراء.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیه، بیروت، دارالعلم ...، چاپ اول، ۱۳۷۶ ه. ق.
۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۸. همو، نهایت الحکمه، قم، موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۹. همو، مجموعه رسائل، قم، موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۱۰. همو، رسائل توحیدی، ترجمه و تحقیق علی شیروانی به کوشش هادی خسروشاهی، قم، موسسه بوستان کتاب.
۱۱. طالقانی، محمود، پرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۶۲ش.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۱۳. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، محقق: احمد حسینی اشکوری، مرتضوی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۵.
۱۴. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
۱۵. عسکری، ابوهلال بن عبدالله، معجم الفروق اللغویه، قم، موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ۱۴۱۲ ه.
۱۶. فخر رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۱۷. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۶۴ش.
۱۸. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، کنز الدقائق و بحر الغرائب، ج ۱، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸ش.
۱۹. قمی، شیخ عباس، مفاتیح الجنان، بی‌تا، بی‌جا.
۲۰. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت - لبنان، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۱. مصباح یزدی، محمد تقی، آیین پرواز، قم، انتشارات موسسه پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۲.